

AZ EL NEM MÚLÓ FEUDALIZMUS

CSEPELI GYÖRGY

ELTE TáTK
Interdiszciplináris Társadalomkutatások
doktori programvezető
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a
Tel.: 06-137-22500/6827
E-mail: csgyuri@ludens.elte.hu

PRAZSÁK GERGŐ

ELTE TáTK
Interdiszciplináris Társadalomkutatások
Doktori Program
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a
Tel.: 06-137-22500/6827
E-mail: prazsak@elte.hu

A cikk az European Social Survey Európa 27 országában, országos reprezentatív mintákon 2008-ban elvégzett kérdőíves kutatás értékek választásával kapcsolatos adatai elemzésének eredményeire épül. Az elemzés során arra voltunk kíváncsiak, hogy a huszonegyedik század Európájában az emberek értékválasztásainak mintái mutatnak-e összefüggést Európa három középkori régiójával, melyek létét Szűcs Jenő történeti elemzéssel kimutatta. Elemzésünk eredményei azt bizonyítják, hogy a feudalizmus szerkezeti mintái szerint fejlett egykori Nyugat-Európa, a fejletlen Kelet-Európa, valamint a két régió között elhelyezkedő Közép-Európa a mai európai társadalom kulturális térképén is megtalálható. A különbség csak annyi, hogy a XXI. században Észak-Európa vette át az egykori Nyugat-Európa vezető szerepét.

Kulcsszavak: érték, kultúra, történelem, egyén, társadalom, posztfederalizmus, együttműködés, verseny, társadalmi rendszer, European Social Survey, etatizmus, autonómia, szociális bizalom, tolerancia, altruizmus, individualizmus, konformizmus, értékrend, többváltozós elemzés

A KUTATÁS

A társadalmi rendszer üres absztrakció, ha nem látjuk meg benne az embert, aki a rendszer által formált valóság keretei között érez, vágyakozik, gondolkodik és cselekszik. Az emberrel sem megyünk messzire, ha viselkedése megfigyelése, leírása és magyarázata során nem vesszük figyelembe a rendszert, mely határt szab vágyainak, kijelöli mozgása pályáját. A rendszer benne él az emberben, miként az ember benne él a rendszerben. Sem a rendszer, sem az ember nem örökkévaló. Együttesük az idő rendjében keletkezik, s abban lesz végük is. Létükért pusztulásukkal fizetnek. Az eltűnés, a pusztulás, a megsemmisülés addig halogatható, amíg van valami, ami a fennmaradás, a fokozódás és a növekedés szempontjaként szembeáll az elmúlással. Nietzsche szerint az érték ez a szempont, melyet Heidegger a rendszer és az ember együttesében értelmez. Az értékek nem előzetesen magánva-

ló létezők. Az értékek a rendszer és a benne élő ember közötti eltéphetetlen kapcsolat elemei, melyek egyszerre teremtik és reprezentálják az ember számára a valóságot. Mint Heidegger írja, „az érték attól érték, hogy érvényben van. Attól van érvényben, hogy olyanként van tételezve, ami fontos. Így tételezve attól lesz, ha célt látunk, és szemügyre veszünk valamit, amivel számolni kell” (Heidegger 2006: 199).

Mint Váriné Szilágyi Ibolya írja, „az értékképzet a *jelentésszerveződés* sajátos formája, amely *pragmatikus*, alapvetően az emberi életvezetéshez kapcsolódó és egy adott közösségre nézve *normatív* folyamat eredménye. Az értékekben a dolgoknak, sőt a dolgok osztályainak az életvezetés, a tevékenység, a társadalmi hovatartozás és az önmeghatározás szempontjából felismert fontossága, *jelentősége* tükröződik és tárgyiasul különféle formákban” (Váriné Szilágyi I. 1987: 56). Az érvényesség, a fontosság, a figyelembevétel révén az értékek a társadalom önmeghatározásának eszközei, miáltal válaszok adhatók a meghatározhatatlanság okán csupán negatív jelölhető valóság gyötrő kérdéseire. „Hogyan pusztulhat el valami, aminek joga van létezni? Honnan a fáradhatatlan keletkezés és születés, honnan a természet arcának fájdalmasan eltorzult kifejezése, honnan a soha meg nem szűnő halottsiratás a lét minden területén?” (Nietzsche 2000a: 76) Ezekre a kérdésekre annyiféle válasz adható, ahányféle érték van érvényben, de a lényeg a válasz lehetősége, s nem a tartalma (Allport 1999: 341).

Az elképzelő és az elképzelt egységes létezésében eleven értékek nemcsak a rendszer egészét, hanem a rendszerben élő egyes emberek személyiségét is integrlják, megadván a választ arra az alapvető kérdésre, hogy *mi az élet értelme?*

Az eltűnés, a pusztulás, a megsemmisülés fenyegetésével azoknak a rendszereknek van esélyük a fennmaradásra, a fokozódásra és a növekedésre, amelyek az élet viszonylag tartós alakzatainak szervezésében az értékek szempontjainak érvényesülését egyre inkább az egyénekre bízzák, szemben azokkal a rendszerekkel, amelyekben az egyének értékelő elképzeléseinek szabadságát a rendszer mereven korlátozza. Az emberi társadalmak története azoknak a rendszereknek az előtérbe kerüléséről tanúskodik, melyek az egyéneket mozgásukban, gondolkodásukban és viselkedésükben egyre kevésbé kötik, ami szükségképpen azt jelenti, hogy egyre nagyobb szabadságot engednek számukra (Dahrendorf 1968).

A feudalizmus rendszere radikálisan szakított a korábbi végletes és végzetes kötöttségekkel, melyek elvileg tették lehetetlenné az emberek közötti egyenlőséget szabadokra és rabszolgákra tagolva őket. Az új rendszer is tagolódást jelentett, a születés alapján hatalmasokra és hatalom nélküliekre bontva az embereket, de legalább a halál utáni életben elismerve a két kategória közötti egyenlőséget, megteremtette már az életben az átjárás és a kapcsolat lehetőségeit. A feudalizmus értékei a születési előjogokon alapuló alá-fölérendeltségeket igazolták, melyek egyik pólusán az urak, másik pólusán a jobbágyok álltak. De bármelyik pólusra vetette is a sors az egyént, nem tekinthette magát a maga sorsa kovácsának, hiszen helyét a társadalomban nem teljesítményeinek, hanem születése révén szerzett előjogainak köszönhette. Mivel az Európában kialakult feudális rendszer értékei nem tagadták az egyenlőséget, az egyes európai feudális társadalmak igen nagy változatosságot mutattak abban, hogy mennyire engedtek teret az alá-fölérendeltséget keresztbe metsző horizontális kapcsolatoknak, melyeket az együttműködés és a verseny elvei hatották át (Hajnal 1936). A feudalizmus rendszere elvileg magában hordta ön maga meghaladásának feltételeit. Az európai társadalmak története azt mutatja, hogy

Nyugat-Európában ezek a feltételek inkább megvoltak, mint Kelet- és Közép-Európában. Szűcs Jenő helyeslően idézi Bibó Istvánt, aki a nyugat-európai modellt a mozgással, a tőle való eltérést pedig a mozdulatlansággal azonosította (Szűcs 1981: 319). Mind a „mozgás”, mind a „mozdulatlanság” metaforái jellemző emberi viselkedésekre utalnak. A „mozgás” esetében az ember cselekszik, politikai, gazdasági, ideológiai célokat tűz ki, melyek megvalósítása érdekében másokat is mozgósít. A „mozdulatlanság” ezzel szemben a passzív, sorsukba beletörődő emberek jellemző viselkedése, akik nem érzik úgy, hogy életüknek bármi értelme lenne azon kívül, hogy alattvalónak vagy úrnak születtek.

Önmaga meghaladásával, feltételeit magában hordozván a feudalizmus mint rendszer egész Európában eltűnt, bár nem véletlen, hogy a feudalizmusról a kapitalizmusra történő váltás hol, mikor és hogyan ment végbe. A kapitalizmus az egyenlőség bázisán megteremtette a politikai és gazdasági szabadság korábban ismeretlen mértékű kibontakozásának feltételeit. Az új rendszer azonban nem semmisítette meg a korábbi rendszer értékeit, csupán szelektív módon egyes értékeket felerősített, míg más értékeket legyengített, létrehozva a megfelelő „társadalmi karaktereket”, melyeket a társadalomkutatók a tekintélyelvűség, a konformitás, a kívülről irányítottág és zárt gondolkodás, illetve a toleráns, autonóm, nyitott gondolkodás jellemzőivel írtak el (Erős 1986; Fábíán 1999).

Ebben a cikkben egy 2008-ban elvégzett európai összehasonlító értékutatás eredményeit bemutatva azt keressük, hogy a feudalizmus és kapitalizmus történetileg jóval korábban végbement fázisváltása milyen nyomokat hagyott Európa értéktérképén. Hipotézisünk szerint a múlt nem múlt el, s amit ma találunk az egyes országokban, annak előzményei visszanyúlnak Európa középkori történetéig. Ha utazunk a mai Európában, könnyen megfigyelhetjük, hogy van egy határ, amelyen túl már nem látunk román, gót vagy reneszánsz épületeket. Ez a határ az Al-Duna vidékétől a keleti Kárpátok vonalát követve visz a Baltikumig. Ami ettől a vonaltól nyugatra esik, azt Szűcs Jenő szerint 1100–1200 táján Europa Occidens néven kezdték számon tartani, melyet kettéosztott egy korábban létrejött markáns vonal. Ez a vonal az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén húzódott, egybeesve a Karoling Birodalom keleti határával. Eredetileg ez a régió volt az Occidens, ahol klasszikus formájában létrejött a keresztény-feudális társadalom. Európa másik pólusán helyezkedett el Bizánc, mely defenzív merevséggel a római örökség őrzőjének tartotta magát. Így jött létre Európa, mely merő geográfiai keretből a Christianitas szinonimájává vált, de nyomban ketté is hasadt. Európa nyugati fele a római katolikus rítust követte, míg Európa keleti fele a bizánci görög-ortodox kereszténység követőjévé vált. Az Európa nyugati felét keresztbe metsző Elba-Lajta határ nem tűnt el, sőt megerősödött, amit az mutat, hogy az 1500 után létrejött „második jobbágyság” csak e határvonaltól keletre jelent meg Európában. Szűcs Jenő a hidegháború idején Európát megosztó határt jellemezve joggal írhatta 1981-ben, hogy „csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán Thüningiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletesebben két „táborra”. Mintha csak Sztálin, Churchill és Rooseveltt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károlyi státus quót a császár halálának 1130. évfordulóján” (Szűcs 1981: 315).

Az European Social Survey vizsgálat sorozat keretében 2008-ban a kutatók az egyes országok lakosságát reprezentáló mintákba került személyeket kérdeztek

meg arról, hogy mit tartanak kívánatosnak a társadalomban, ahol élnek, s mit tartanak fontosnak a maguk személyes életében. A kérdőív minden országban azonos megfogalmazást követett, s ezáltal az eredmények módot adnak arra, hogy Európa 2008-as értéktérképét megrajzolhassuk, s kapott térképét a Szűcs Jenő féle térképre rávetítve megnézzük, hogy Európa történeti régiói megkülönböztethetők-e még ma is. Korábban már tettünk erre egy kísérletet, s akkor nemcsak azt találtuk, hogy az értéktérkép és a történeti régiók térképe meglehetősen átfedést mutat, hanem azt is kimutattuk, hogy mindez erősen összefügg a napi internetezéssel (Csepeli–Prazsák 2010a). Korábbi kísérletünk során azonban még nem állt rendelkezésre a teljes adatbázis, mely időközben létrejött.¹

A kérdőív értékekkel kapcsolatos kérdéseire adott válaszokat többváltozós matematikai statisztikai eljárással hét jellegzetes értékosztályba soroltuk. A vizsgált értékek mind alkalmasak arra, hogy választásaik révén elhelyezhessük a személyeket sorsuk terében, mely megszabja számukra a ligatúra és az opció pályáit.

Az 1. táblázat a vizsgált értékosztályokat mutatja, melyeket a következőkben részletesen bemutatunk.

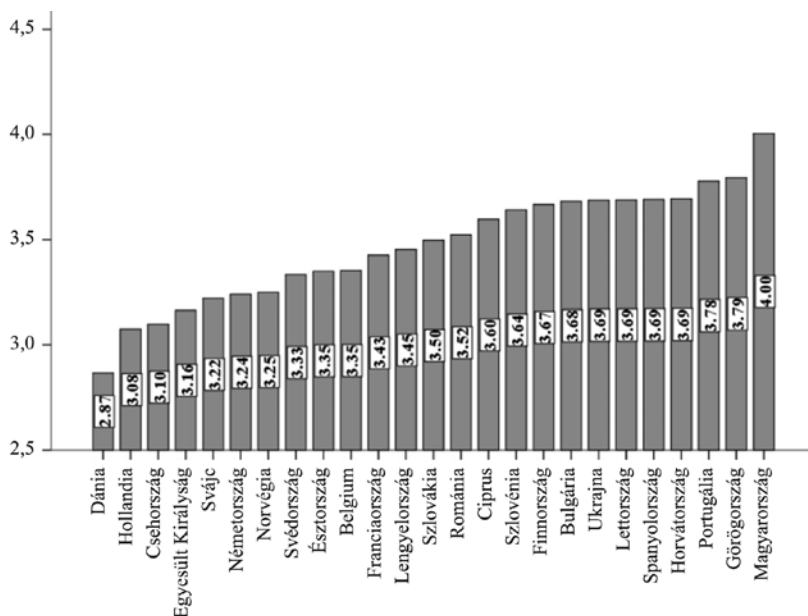
1. táblázat. Értékosztályok

etatizmus
munkahelyi autonómia
szociális bizalom
tolerancia
altruizmus (univerzalizmus)
individualizmus (kreativitás, felelősség, teljesítmény, hedonizmus)
konformitás

ETATIZMUS

Elsőként azoknak az értékeknek a választásait mutatjuk be az egyes európai országokban, amelyek megmutatják, hogy ki mit vár el az államtól annak érdekében, hogy csökkenjenek a társadalmi egyenlőtlenségek. Az egyenlőség biztosítása érdekében elvárt állami szerepvállalást *etatizmus*nak nevezzük. Az etatista személy úgy gondolja, hogy a kormánynak lépéseket kellene tennie a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében, és azt a társadalmat tartja igazságosnak, ahol az emberek életszínvonalá között kicsi a különbség. Az állammal szemben támasztott elvárás hangsúlyos része, hogy mindenki számára legyen munka, aki szeretne dolgozni. Az etatizmus ellenkezik azzal a nézettel, mely szerint az emberek jövedelmében mutatkozó nagy különbségeket a tehetség- és szorgalombeli különbségek igazolják.²

Az első ábra az etatizmus elfogadásának átlagos mértékét mutatja az európai országokban.

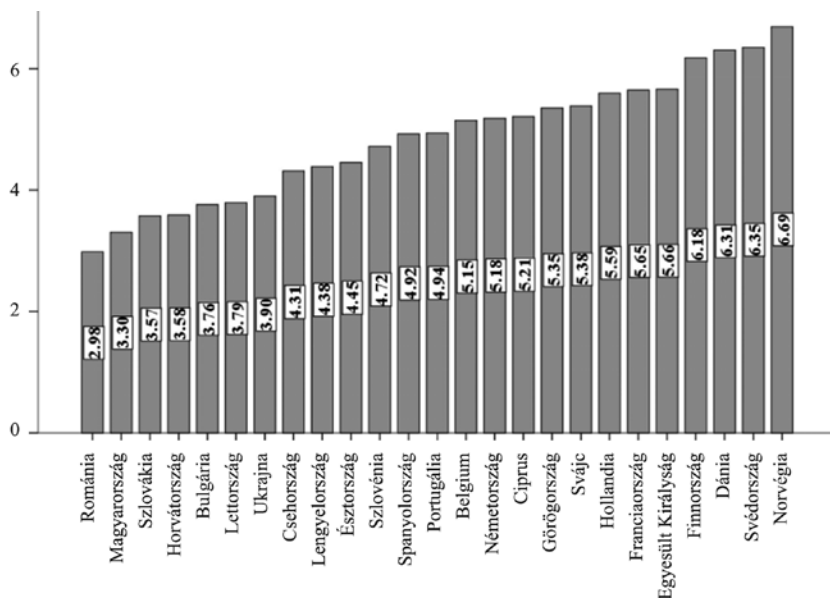
1. ábra. Etatizmus az egyes európai országokban

Magyarországon a legmagasabb, míg Dániában a legalacsonyabb az etatizmus iránti igény. A legkevésbé etatista országok között mindössze egyetlen közép-kelet-európai ország található (Csehország). A leetatistább Magyarországot azok a dél-európai országok követik, amelyek a 80-as években csatlakoztak az Európai Unióhoz, továbbá a jelenleg még csatlakozásra váró Horvátország. Az etatizmusban élenjáró országok mindegyike a történelmi nyugat határát jelentő egykori Karoling Birodalom területén kívül található. Dánián kívül a másik két skandináv országot Németország, Svájc, az Egyesült Királyság és Hollandia is megelőzi. Dánia különös mértékben eltér a többi antietatista országtól, melynek okát abban kereshetjük, hogy Dánia lakossága a svéd és a norvég társadalmaknál nagyobb mértékben fogadja el az emberek életszínvonalá közötti nagy különbségeket, azaz *meritokratikusabb* (is).

MUNKAHELYI AUTONÓMIA

A kérdőívben két kérdés volt, melyekkel kapcsolatban a megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy munkahelyükön milyen mértékben élhetnek az opció adta szabadsággal, mennyire hagyja őket a vezetés szabadon dolgozni. Az egyik kérdés során azt kérdezték, hogy „milyen mértékben teszi lehetővé a munkahelyén a vezetőség, hogy döntsön napi munkája megszervezésében”, a másik kérdés pedig a következőképpen hangzott: „Milyen mértékben teszi lehetővé a vezetőség, hogy a szervezet/vállalat tevékenységét érintő döntéseket befolyásolja?”³

Akiknek a kérdés idején nem volt munkahelyük, azoknak természetesen a legutóbbi munkahely vonatkozásában tették fel a kérdéseket. Az eredményeket a 2. ábra mutatja.

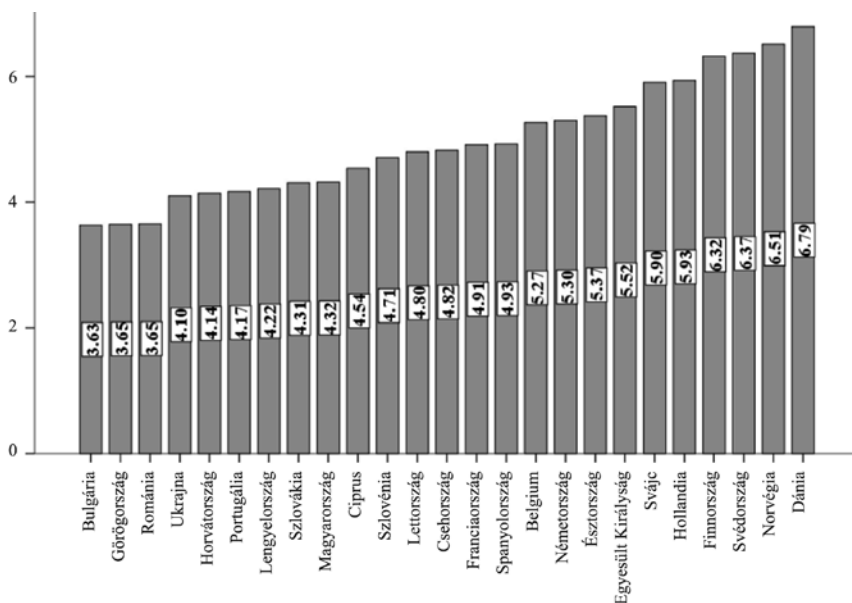

2. ábra. Munkahelyi autonómia az egyes európai országokban

A skandináv munkahelyeken teszik lehetővé a legnagyobb mértékben, hogy a vállalat alkalmazottai befolyásolják a vállalat döntéseit. A lista elején található skandináv államok és a sor végén található Románia, Magyarország és Szlovákia között akkora (közel háromszoros a különbség), hogy már-már túlmegy a hipotézis kategóriáján az állítás, miszerint nemcsak, hogy lehetővé teszik a skandináv országok vállalatai az alkalmazottaknak, hogy befolyásolják a céget érintő döntéseket, hanem el is várják, hogy részt vegyenek benne. Ezzel szemben a volt Karoling Birodalom határain túl már-már gépekként kezelik a munkavállalókat (legalábbis így vélik a megkérdezettek). Görögország helyzete rendkívül figyelemre méltó: a középmezőnyben, Svájc után található, azaz Görögországban a magas etatizmushoz az átlagosnál valamelyest magasabb munkahelyi autonómia kapcsolódik.

SZOCIÁLIS BIZALOM

A bizalom az emberi kapcsolatok cementje. Ha nincs bizalom, akkor gyanakvás, ellenségesség, rosszindulat van, ami lehetetlenné teszi az együttműködést. Az ESS bizalommal kapcsolatos kérdései szó szerint megegyeznek az európai értékkutatás (EVS) kérdőívének kérdéseivel, melyeket elemezve egy korábbi tanulmányunkban már jeleztük a magyar társadalmat kirívó mértékben átható szociális bizalmatlanságot (Csepelel-Prazsák 2010b). A bizalomra vonatkozó első kérdés kapcsán a megkérdezetteknek általánosságban nyilatkozniuk kellett arról a dilemmáról, hogy a legtöbb emberben meg lehet-e bízni, vagy inkább az óvatosság ajánlott az emberi kapcsolatokban. A másik kérdés szintén általánosságban mozogva azt firtatta, hogy a megkérdezett az embereket inkább önzőnek vagy inkább segítőkésznek látja. A harmadik kérdés konkrét volt. Ez a kérdés közvetlenül annak felderítésére irányult, hogy a megkérdezett hiszi-e, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni, ha alkalma nyílna rá, vagy ellenkezőleg, a legtöbb emberre nem jellemző ez a motívum, s inkább tisztességes lenne.⁴

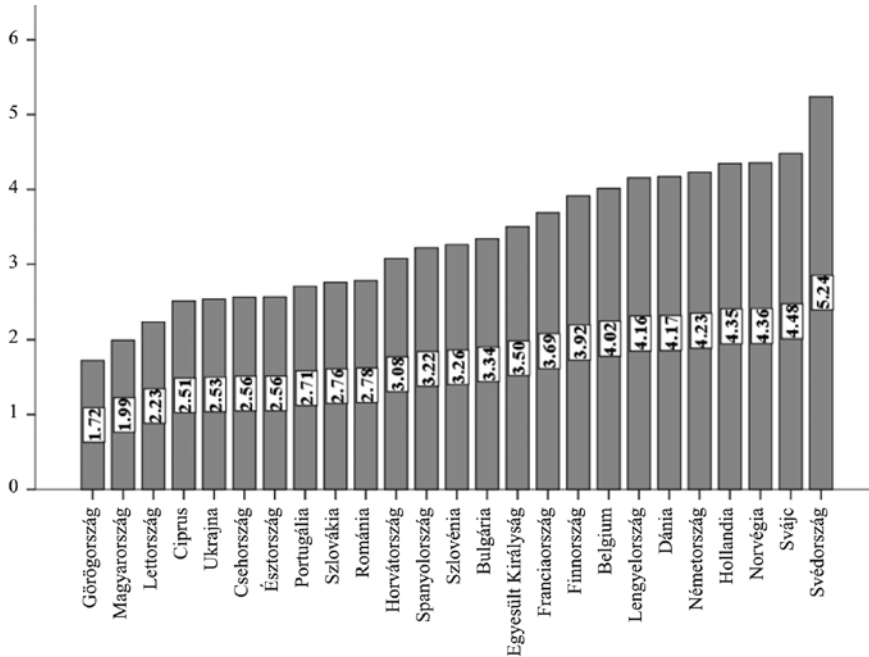
3. ábra. Szociális bizalom az egyes európai országokban

A szociális bizalom szintje esetében nagymértékben hasonlít a képlet ahhoz, amit az etatizmus és a munkahelyi autonómia kapcsán már láthattunk. A legalacsonyabb szociális bizalmi szint ezúttal is azokra a társadalmakra jellemző, ahol a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenetet jó ideig még késleltette a második jobbágység. A másik véglet, azaz a legmagasabb szociális bizalommal rendelkező európai társadalmak Skandináviában találhatók. E két pólus közötti tengely közepén találhatók Nyugat-Európa országai, melyek részét képezték Nagy Károly birodalmának. Úgy tűnik, hogy Spanyolország és Portugália ellentétes irányba tart. Az Ibériai-félsziget népesebb országában valamelyest magasabb a szociális bizalom szintje, míg Portugáliában alacsonyabb, ezzel Spanyolország az európai országok középmezőnyéhez, míg Portugália a sereghajtókhoz tartozik a szociális bizalom mértéke szerint.

TOLERANCIA

A bizalom és a bizalmatlanság aktív személyközi teret teremt a személy köré, akit a bizalom a másik személyhez közel hoz, míg a bizalmatlanság a másiktól eltávolít. A tolerancia a személy csoportközi terében teremti meg a közelség vagy a távolság érzését, attól függően, hogy elfogadja vagy elutasítja azt a csoportot, amelyhez tartozónak a másik személyt besorolja. A toleranciakérdések között egy olyan kérdés volt, mely a heteroszexuális mércéhez képest deviáns homoszexuális férfiak vagy nők jogának elismerésére vonatkozott, azaz arra, hogy szabadon élhessék életüket úgy, ahogy ők akarják. Más kérdések a bevándorlók különböző típusainak elfogadására vonatkoztak. Volt egy kérdés, melynek során a megkérdezettnek nyilatkoznia kellett arról, hogy a vele azonos nemzetiségű, de külföldön élő személyek mekkora részének engedné meg a saját országába történő bevándorlást. Egy másik kérdés már nem szűkítette le a célcsoportot, s arra vonatkozott, hogy a megkérdezett az „idegen nemzetiségűiek” mekkora részének engedné meg a betelepülést.

A harmadik kérdés az Európán kívüli szegényebb országokban élő potenciális bevándorlók kívánatos arányára vonatkozott. Közvetetten az idegenekkel kapcsolatos tolerancia meglétére vagy hiányára utal, hogy valaki általában véve hasznosnak vagy károsnak tartja-e az ország gazdasága vagy kulturális élete szempontjából az idegenek érkezését, s egészében véve rosszabbnak vagy jobbnak tartja-e az országot annak eredményeként, hogy más országokból bevándorlókat fogad be.⁵

4. ábra. Tolerancia az egyes európai országokban

A skandináv országok ezúttal is az élmezőnyben találhatók. Svédországban háromszor olyan magas a toleranciaindex átlaga, mint Görögországban. Tolerancia szempontjából ezúttal a sor második helyén Svájc található. A kelet- és dél-európai országok megint a sor végére szorultak. Ezek az országok láthatóan nem értették meg R. Florida (2002) ma már közel tíz éves kutatásának eredményeit, miszerint csakis azok a földrajzi területek lehetnek versenyképesek és sikeresek a XXI. században, ahol jelen vannak a technológiai újítások (a mozdulatlansággal szemben jelen van a mozgás), ahol ennek jóvoltából megjelennek azok a magas hozzáadott értékű termékeket előállító tehetségek (művészek, kutatók, fejlesztők), akik csak olyan helyen telepednek le és alkotnak, ahol a társadalmi közeg befogadó, toleráns. A tolerancia a kreatív osztály megjelenésének legfontosabb társadalmi feltétele.

ALTRUIZMUS

Az European Social Survey vizsgálatban szerepel egy kérdésblokk, mely az egyén és a kultúra által preferált értékekre kérdez rá. Az eredeti, 47 kérdésből álló tesztet Shalom Schwartz (1992) dolgozta ki. Ebből a tesztcsomagból 21 kérdés került az európai felmérésbe. A teszt minden kérdése egy-egy személyiséget mutat be, és a

megkérdezett feladata az, hogy állapítsa meg hatfokú skálák⁶ segítségével, hogy mennyire hasonlítanak rá a bemutatott emberek. Az altruizmus, konformizmus, individualizmus értékosztályok létrehozása során ezeket a kérdéseket elemeztük. Mivel kiindulópontunk nem egyezett tökéletesen Schwartz felfogásával (Schwartz 2003), nem az általa javasolt módszerrel dolgoztuk fel a kérdéseket.⁷

Az altruizmust mérő indexet öt kérdés aggregálásával hoztuk létre (főkomponens-analízissel).⁸

2. táblázat. Altruizmus főkomponens

	kommunalitás	faktorsúly
Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy mindenkinek egyenlő lehetőségekkel kellene rendelkeznie az életben.	0,39	0,63
Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmiyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.	0,5	0,71
Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jólétével.	0,55	0,74
Fontos számára, hogy becsületes legyen barátaihoz. A hozzá közel álló embereknek akarja szentelni életét.	0,55	0,74
Komoly meggyőződése, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket. Fontos számára, hogy vigyázzon a környezetére.	0,44	0,66

Magyarázott variancia: 48,73%

A főkomponens tartalma valamivel bővebb, mint az altruizmus. A táblázat utolsó sorában látható item ugyan jól illeszkedik a főkomponensre, azonban jelentése bővíti az altruizmus indexet. A főkomponens tartalma kiegészül a környezetért vállalt felelősséggel, ezért az univerzalizmus is része az indexnek. A legnagyobb kommunalitással és faktorsúllyal a harmadik és a negyedik kérdés rendelkezik, ami azt jelenti, hogy az erre a két kérdésre adott válaszok információtartalma maradt meg a legnagyobb mértékben. Ebből következően az altruizmus-indexet legnagyobb mértékben ez a két változó határozza meg. Ebből következik, hogy a statisztikai elemzés során a megkérdezettekhez rendelt indexpontszámok elsősorban arra utalnak, hogy a megkérdezettek milyen mértékben tartják fontosnak, hogy életüket másoknak szenteljék, törődjenek mások jólétével, továbbá, hogy meghallgassanak másokat, még akkor is, ha nem értenek egyet velük.⁹

INDIVIDUALIZMUS

Az individualizmus értékosztályában azokat a meggyőződéseket találjuk, amelyek az élet értelmének centrumát az egyéni élet terébe helyezik. Hét értékváltozó egybekapcsolódása révén jött létre ez az értékosztály, melynek minden változója a nyugtalan, cselekvő újkori nyugati lélek egy-egy dimenzióját ragadja meg. Az individualista ember szereti a meglepetéseket, szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy különféle dolgokat csináljon életében, nem ragad ott egyetlen pályán. Keresi a kalandokat, szeret kockázatot vállalni, izgalmas életet akar élni.

Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos számára, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki. Az örömszerzésnek vannak nyíltan hedonista mozzanatai is, nem szégyelli, ha jól érzi magát, ha kényeztetik. Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Azon van, hogy sikereit mások is elismerjék. Az individualista egyén számára fontos, hogy autonóm legyen. Szeret szabad lenni, nem szereti, ha másoktól függ.

3. táblázat. Individualizmus főkomponens

	kommunalitás	faktorsúly
Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni.	0,33	0,57
Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében.	0,52	0,72
Fontos számára, hogy jól érezze magát. Szereti kényeztetni magát.	0,49	0,7
Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól.	0,3	0,54
Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit.	0,37	0,6
Keresi a kalandokat és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni.	0,49	0,7
Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos neki, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki.	0,52	0,72

Magyarozott variancia: 42,8%

Az individualizmust mérő főkomponens kettővel több változót aggregál, mint az altruizmus főkomponens, ugyanakkor az elemzésbe vont változók információ-tartalmából hat százalékkal kevesebbet őriz meg. A főkomponensbe került változók jól reprezentálják a nyugati kultúra individuális ideáltipikus személyiségét, aki újít, alkot, kockázatot, sikerre tör, s mindezt azért teszi, mert örömet leli benne. Legkevésbé a szabadság illeszkedik az indexre, de ennek a változónak a tartalma is kellő mértékben megtalálható a főkomponensben.¹⁰

KONFORMIZMUS

Az individualizmus ellentéte a konformizmus, amikor az egyén óvatos, nem kockázatot, inkább nem cselekszik, csak hogy ne hibázzon, s tekintetét szüntelen másokra veti. Ebben a mintában a legmagasabb faktorsúllyal azt a meggyőződést találjuk, miszerint az egyén számára fontos, hogy mindig megfelelően viselkedjen, s elkerülje, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen. Hasonlóan magas faktorsúllyal szerepel az a szempont, hogy biztonságos körülmények között éljen, s elkerüljön mindent, ami veszélyezteti biztonságát. A konformista fontosnak tartja, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, meg tudja védeni polgárait. Nyomatékosan jelen van az autoriter meggyőződés, miszerint „az embereknek azt kell csinálniuk, amit

mások mondanak nekik”. A konformista azt gondolja, hogy „mindig be kell tartani a szabályokat, még akkor is, amikor senki sem figyeli őket.” Aki ezeket az értékeket követi, az önprezentációjában mimikristatégiát követ, fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen, megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét.

4. táblázat. Konformizmus főkomponens¹¹

	kommunalitás	Faktorsúly
Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát.	0,5	0,71
Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.	0,44	0,66
Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét.	0,26	0,51
Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.	0,5	0,71
Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.	0,55	0,74
A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.	0,41	0,64

Magyarázott variancia: 44,3%

ÉRTÉKRENDEK EURÓPÁBAN

A figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy az egyes értékek követői szerint tagolt népeségcsoportok arányai az egyes országokban nem véletlenszerűen alakultak. Az egymást követően bemutatott táblák azt mutatják, hogy a rangsorokban az egyes országok helye viszonylag stabil. Arra gondoltunk, hogy egy újabb matematikai-statisztika eljárást¹² bevetve megnézzük, hogy a teljes vizsgált populáció tagjai között tehetők-e különbségek aszerint, hogy milyen értékeket vallanak. A klaszteranalízis eredményeit az 5. táblázat mutatja.

A hét értékosztály szerint alakult választásokat együtt kezelve a 25 európai országban élő összes megkérdezett között három jellegzetes csoportra bukkantunk. Az egyik csoport megkülönböztető sajátossága, hogy tagjaik elutasítják az etatizmussal kapcsolatos értékeket, azaz nem tartják a kormány feladatának a jövedelmkülönbségek csökkentését, nem tartják állami feladatnak, hogy mindenki munkához jusson, aki dolgozni akar, nem hiszik azt, hogy a társadalmi igazságosság alapja az életszínvonal egyenlősége. Ezzel szemben a csoport tagjai hisznek a meritokratikus értékrendben, mely szerint a tehetséges és szorgalmas embereknek magasabb jövedelem jár, mint azoknak, akik nem elég tehetségesek és nem elég szorgalmasak. Az egyenlőség mechanikus felfogása nem jelenti azt, hogy a csoport tagjai nem vallanak az esélyek egyenlőségét, mely az egyéni kiemelkedés alapja.

5. táblázat. Értékredek Európában

értékdimenziók	Értékredek		
	cselekvők	lázadók	szenvedők
altruizmus	0,24	-1,19	0,54
individualizmus	0,29	-0,66	0,13
konformizmus	-0,28	-0,68	0,75
szociális bizalom	0,57	-0,2	-0,47
tolerancia	0,75	-0,42	-0,5
munkahelyi autonómia	0,48	-0,33	-0,29
etatizmusindex	-0,42	-0,07	0,49
N	15723	10010	14893
(%)	(38%)	(25%)	(37%)

Akik ebbe a csoportba kerültek, azok munkahelyükön magas fokú autonómiát élveznek (vagy élveztek). Meggyőződésük, hogy a legtöbb emberben meg lehet bízni, ami indokolja, hogy embertársaikról ne feltételezzék, hogy ki akarnák őket használni, ha alkalmuk adódna rá. Környezetük tagjait inkább segítőkészeknek, semmint önzőnek látják. Aki környezetét segítőkészeknek látja, az maga is segítőkész, másokkal való kapcsolattartásának alapja a megértésre való törekvés és az együttműködési szándék. A csoport tagjaira jellemző a tolerancia, akár a szexuális másosság, akár az állampolgári/nemzeti másosság szempontjait vesszük alapul. Közös meggyőződés bennük, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket, hiszen az éppen annyira utódaiké mint az övék. Az individualizmushoz kapcsolódó értékek választása markánsan megjelenik a csoport tagjai között. Fontos számukra, hogy új dolgokat találjanak ki, szeretik a dolgokat a maguk egyéni módján intézni, kerülik a rutint, ki vannak éhezve a sikerre, melyet a teljesítmény függvényében várnak el maguktól és másoktól. Keresik a kalandot és a kockázatot. Minden lehetőséget megragadnak, hogy jól érezzék magukat. Fontos számukra, hogy olyan dolgokat csináljanak, amelyek örömet okoznak számukra. Nem meglepő, hogy kedvelik a veszélyt, elutasítják azt a maximát, miszerint az embereknek mindig azt kell csinálniuk, amit mondanak nekik, s nem szempont számukra, hogy mindig megfelelően viselkedjenek. Hagyományok nem kötik őket.

E 2008-ban született portré láttán nem lehet nem gondolni a nyugat-európai szabad emberre, aki akár nemesnek, akár polgárnak született, tudja, hogy ő az értékkeremtő. (Nietzsche 2000b: 127.) A szabadság légkörében felnőtt ember a cselekvő igeragozás paradigmái szerint beszéli el életét, melynek középpontjában mégsem egyszerűen önmaga, hanem az önmagán túli célok állnak, melyek megvalósításában látja az élet értelmét. Ez a cselekvő típus. Az európaiak 38%-a választott olyan értékeket, amelyek alapján a cselekvő típusba voltak sorolhatók.

Az 5. táblázat harmadik oszlopában találjuk az európaiaknak azt a csoportját, melynek tagjait az első csoport tagjaival ellentétben áthatja az emberek közötti mechanikus egyenlőség akarása, mely nem tesz különbséget szorgalmas és lusta, tehetséges és tehetségtelen között. E csoport tagjai az államtól várják, hogy kikényszerítse a jövedelmi különbségek leszorítását, a munkavállalás biztonságát. Autonómiaérzetük a munkahelyen minimális, nincs olyan tapasztalatuk, miszerint munkahelyükön a vezetők bevonnák őket a döntésekbe. Óvatosak és becsapják

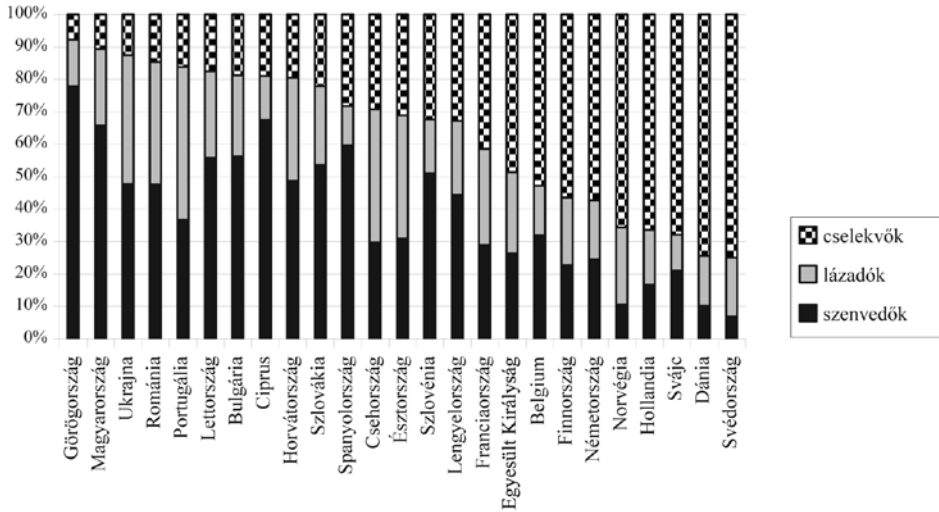
vagy kihasználják őket. Nem érdekli őket mások véleménye, nem kíváncsiak azokra, akik nem értenek velük egyet. Nem hiszik, hogy az esélyek egyenlősége fontos lenne a társadalom életében, miként azon sem jár az eszük sokat, hogy segítsenek a körülöttük élőknek. Nem szempont számukra a környezet védelme és óvása. Nincs bennük tolerancia azokkal szemben, akiket sorsuk saját nemükbe zár, miként nem kedvelik az idegeneket, főként azokat, akik ráadásul szegények is egyben. A bevándorlástól félnék. Elutasítják az új dolgok keresését, nem szeretik az egyéni megoldásokat, kalandozni sem akarnak. Egyféle dolgot szeretnek csinálni az életben, félnék a változatosságtól. A mozdulatlanság és a változatlanság az ő otthonuk. Nem akarnak feltűnni, nem akarnak sikeresek lenni, nem hisznek abban, hogy joguk lenne az élet örömeinek élvezésére. A csoport tagjai a konformitás értékosztályában szereztek a legmagasabb pozitív pontszámokat. Fontos számukra, hogy biztonságos körülmények között éljenek, kerülnek mindent, ami veszélyeztethetné biztonságukat. Azt gondolják, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Az erős államban hisznek, mely megvédi őket. A hagyományok fontosak számukra, követik a családban tanult vallási és életmódbeli szokásokat.

Ez a portré sem nélkülözi a történeti előképeket. Akik lemondanak a cselekvő élet adta lehetőségekről, akarva-akaratlan a szenvedő igeragozás szerint lesznek csak képesek elbeszélni életüket. Ebben az életben is az „én” áll a középpontban, de nem mint okozó, változtató, újító, az életvilágon túlmutató célok megvalósítója, hanem mint gyanakvó, megalázkodó, pusztán reagáló „én”, aki gyanakszik, megalázódik, túri ha bántalmazták, s a nála hatalmasabbak kegyeiért koldulva hízlekedik. A műveltető igeragozás értelmében vett „szenvedő” típust a kelet-európai feudalizmusból ismert „szolgálóember” testesíti meg, aki ura elé kerülve földig hajolt, kézcsókra járult vagy éppen földre vetve magát a porban kúszva csókolgatta ruhája szegélyét (Szűcs 1981: 322). A szenvedők aránya csak egy százalékkal kisebb Európában mint a cselekvőké (37%).

A táblázat köztes mezőjében található azok, akik mindegyik értékosztályt elutasítják. Őket nevezzük lázadóknak. Semmiben sem hisznek, mindenben kételkednek. A lázadók határozatlanok, akik hol ide, hol oda csapódnak, attól függően, hogy a cselekvők vagy a szenvedők vannak többségben. A lázadók aránya Európában 25%.

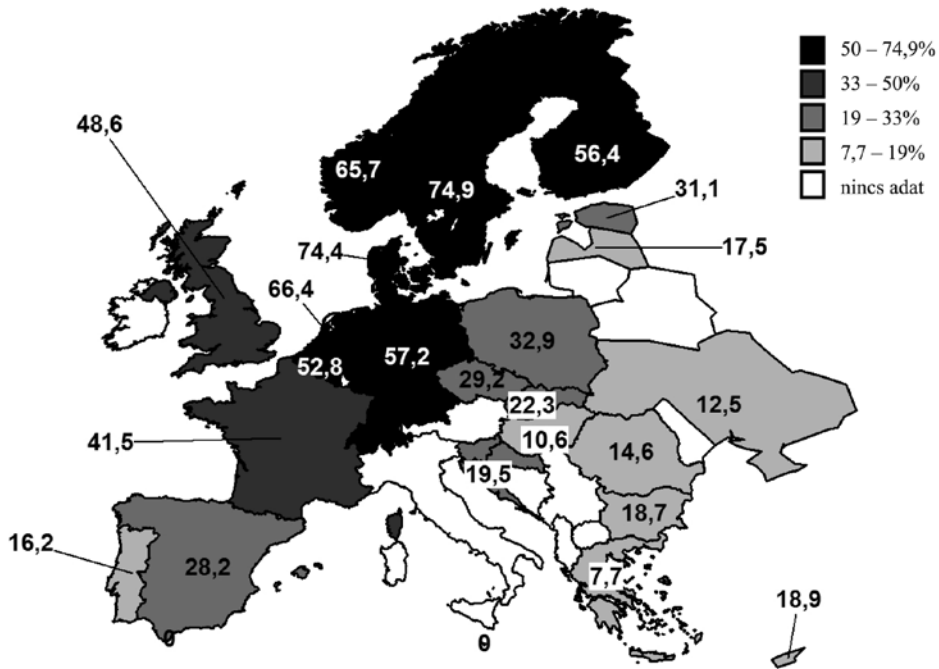
Az 5. ábra mindhárom típus gyakoriságát egyszerre mutatja Európa vizsgált országaiban. Látható, hogy az egyes országok szerfelett különböznek aszerint, hogy mekkora arányban vannak az adott országban cselekvők és szenvedők. A lázadók aránya nagyjából konstans minden országban. Ahol magas a cselekvők aránya, ott kevesen vannak, akik a szenvedő típusba tartoznak, s az összefüggés fordítva is igaz.

Az egyes országokat aszerint raktuk sorba, hogy mekkora a cselekvők részaránya. Jól látható a nyugat-kelet tengely. A nyugat-európai országokban jóval magasabb a cselekvő típushoz tartozók aránya, mint a kelet-európai országokban. Keleten viszont jóval több a szenvedő, mint a cselekvő. Az ábra láttán nem tudunk nem gondolni Hajnal István, Bibó István és Szűcs Jenő elméletére Európa három fejlődési régiójáról. A szemléltetés kedvéért készítettünk egy térképet, amely a mai európai országhatárokat figyelembe véve mutatja, hogy az egyes országokban milyen magas az értékválasztásaik alapján cselekvőnek minősülő polgárok aránya.

5. ábra. A „cselekvők”, a „lázadók” és a „szenvedők” megoszlása az egyes európai országokban

1. térkép. Cselekvő polgárok aránya Európában 2008-ban

A térkép azt mutatja, hogy a középkorban rögzült régióhatárok ma is élnek Európában. Különbség mindössze abban van, hogy a nyugat-európai régióba viszonylag későn besorolódott Skandinávia ma Nyugat-Európa szíve lett, legalábbis, ha a cselekvő polgárok arányait nézzük. Nyugat-Európa klasszikus országaiban magas ugyan a cselekvők aránya, de alatta marad annak, amit Dániában, Norvégiában, Svédországban találunk. A XII-XIII. században kialakult „szabadságok”

a XX. században láthatóan Észak-Európában találtak igazán hazára. Ezzel szemben Kelet-Európában, ahol nem jöttek létre a „szabadság kis körei”, a strukturális szabadsághiány beépült a lelkekbe. Európa keleti és déli régiójának országaiban kisebbségben vannak a cselekvők.

Magyarország esete külön figyelmet ér. A birodalmak idején ez az ország a Habsburg uralkodók jogara alá tartozó vegyes államalakulat része volt. Bibó István a „magyar mentalitás” részeként írta le az „uralmi szellem” és a „jobbágyi alázat” egymástól elválaszthatatlan kórformáit, melyek nem egyszerűen a kelet-európai szabadsághiányból, hanem abból a félordalas kompromisszumos szerkezetből fakadtak, amelyben a hatalomgyakorlás központilag alig kontrollált vármegyei keretei kompenzációs formául szolgálhattak az állami funkciók gyakorlásának teljességéért. A magyar eset tragikus különlegessége, hogy amikor 1920-ban létrejött a független magyar állam, nem jött létre vele az állami funkciók gyakorlásának öröme. A Habsburg Birodalomról való leválást a magyar társadalom nem felszabadulásként, hanem nemzeti traumaként fogta fel. A trauma által okozott mentális zavarok (bűnbakkeresés, panasz kultúra, irrealizmus) végső soron aláásták a nemzeti függetlenséget, mely 1944-ben több évtizedre elveszett. A hasonló sorsban osztozott többi közép-kelet-európai ország közül Lengyelország, Csehország, Szlovénia és Szlovákia visszatérőben vannak a nyugati fejlődés fővonalára. Bár 1990 óta minden négy évben szabad választások voltak, Magyarországon a jelek szerint még várat magára az „emberi méltóság forradalma”, mely által a nép megtapasztalja a maga erejét, módjában van vezetőit megválogatni és közvetlen tapasztalatban tanulja meg, hogy a köz ügye az ő ügye. A rendszerváltás óta eltelt 20 év láthatóan nem volt elég arra, hogy az ország lakói magukévá tegyék a nyugati cselekvő értékrendet.

GYÖRGY CSEPELI - GERGŐ PRAZSÁK

THE EVERLASTING FEUDALISM

Summary

This paper is based on research using data from the 2008 European Social Survey, which covers approximately 30 European countries and cumulatively more than 40,000 respondents. The authors seek to answer to the question of whether the pattern of values in the individual countries across Europe does show any parallelism with the pattern of the regions of Europe's feudal past identified by Jenő Szűcs. Western Europe was identified as one of the historical regions as opposed to the backward Eastern Europe and there was the Central European region situated between the two mentioned above. The paper confirms that the three regions are clearly recognisable on the cultural map of contemporary Europe. Although path dependency does exist, Western Europe has lost its key position and rather Northern Europe has become the leading region after the millennium. The paper contributes to the debate on path dependency emphasizing its existence at the level of individual values and attitudes highlighting the complex and delicate relationship between macro structures and micro/individual realities.

Keywords: value, culture, history, individual, society, post-feudalism, cooperation, competition, social trust, tolerance, altruism, individualism, conformism, set of values, multivariate analysis

HIVATKOZÁSOK

- Allport, G. W. (1999) [1954]: *Az előítélet*. Ford. Csepeli György. Osiris, Budapest.
- Csepeli Gy. - Prazsák G. (2010a): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Jászöveg, Budapest.
- Csepeli Gy. - Prazsák G. (2010b): Internetezőzők az értékek vonzásában. In: Rosta, G.-Tomka, M. (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok?* Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 187-204.
- Dahrendorf, R. (1968) [1958]: *Homo sociologicus*. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen.
- Erős F. (1986): *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Budapest.
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway - Data Archive and distributor of ESS data.
- Fábián Z. (1999): *Tekintélyelvőség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest.
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York.
- Hajnal I. (1936): *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság megbízásából, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- Hankiss E. (1983): Az értéktudat kiforratlansága. In: Hankiss E.: *Társadalmi csapadék-Diagnózisok*. Magvető, Budapest, 241-281.
- Heidegger, M. (2006) [1943]: Nietzsche mondása: „Isten halott”. Ford.: Czeglédi András. In: Heidegger, M.: *Rejtektutak*. Osiris, Budapest, 183-232.
- Losonczi Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat, Budapest.
- Nietzsche, F. (2000a) [1873]: Filozófia a görögök klasszikus korszakában. Ford.: Molnár Anna. In: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Európa, Budapest, 43-130.
- Nietzsche, F. (2000b): *Túl jön és rosszon*. Ford.: Tatár, Gy. Műszaki, Budapest.
- Prazsák G. (2010): *Elsődleges és másodlagos digitális egyenlőtlenségek változása Európában az ezredforduló után*. (MSZT, Konfliktus és társadalmi innováció, Budapest 2010.11.06. www.prazsak.hu)
- Schwartz, S. H. (1992): Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In: Zana, M. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology* Vol. 25, 1-65.
- Schwartz, S. H. (2003): A proposal for measuring value orientations across nations [Chapter 7 in the Questionnaire Development Report of the European Social Survey]. http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=126&Itemid=80 (letöltés: 2010. 07. 23.)
- Szűcs J. (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle* Vol. 24. No. 3. 313-359.
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat, Budapest.

JEGYZETEK

¹ ESS Round 4, edition 3.0.

² Ezúttal is ugyanazt a módszert alkalmaztuk az etatizmusindex számításánál (és minden további számítás során), melyet imént hivatkozott korábbi elemzésünkben alkalmaztunk (Csepeli-Prazsák 2010a: 184-189). Ezért ezúttal nem mutatjuk be részletesen az alkalmazott eljárásokat. Az etatizmus index esetében négy állítással kapcsolatban kellett megmondaniuk a megkérdezetteknek, hogy mennyire értenek egyet azokkal (egy-egy 1-től 5-ig terjedő skála segítségével). A skálák magas értékei az etatizmus iránti elvárást jelentik. Az első ábra a négy állítással való egyetértés átlagos mértékét mutatja országonként.

³ Mindkét kérdésre egy-egy tizenegy fokú skála segítségével kellett válaszolniuk a megkérdezetteknek. A legalacsonyabb skálaértékkel azt jelölhették a megkérdezettek, hogy egyáltalán nem volt/nincs lehetősége a napi munka megszervezésében, és a vállalat tevékenységét érintő kérdésekkel kapcsolatban sem kérték/kéri ki a véleményét, míg a magas skálaértékek ennek éppen az ellenkezőjét jelentették, azaz a magas munkahelyi autonómiát (Csepeli-Prazsák 2010a: 190).

⁴ A megkérdezettek mindhárom kérdés esetében egy-egy 0-tól 10-ig terjedő skála segítségével adtak választ, melynek legalacsonyabb skálaértékei a teljes szociális bizalmatlanságot, míg legmagasabb skálaértékei a teljes szociális bizalmat jelentették. A három skálán adott válaszokat minden megkérdezett esetében átlagoltuk, így hozva létre a következő ábrán bemutatásra kerülő szociális bizalmi indexet (Csepeli-Prazsák 2010a: 192).

⁵ A szexuális másság elfogadására vonatkozó kérdést egy ötfokozatú skála, a bevándorlással kapcsolatos kéréseket egy-egy négyfokozatú skála, míg a bevándorlók gazdasági, kulturális és társadalomlélektani hatásainak megítélését egy-egy tizenegy fokú skála segítségével kellett megválaszolni. Az eltérő mérőeszközök standardizálásából fakadó nehézségek kiküszöbölése céljából a következő ábrán bemutatásra kerülő tolerancia index azt mutatja, hogy a feltett hét kérdésből átlagosan hány toleráns, befogadó választ adtak a megkérdezettek (Csepeli–Prazsák 2010a: 201).

⁶ A könnyebb értelmezhetőség céljából az eredeti skálákat beforgattuk, így az alacsony skálaérték azt jelenti, hogy „egyáltalán nem hasonlít rám”, míg a magas, hogy „nagyon hasonlít rám”.

⁷ Más helyütt történt kísérlet a legfrissebb (2008-as) adatbázisnak a Schwartz által javasolt módszerrel való elemzésére (Prazsák 2010).

⁸ Korábbi elemzésünkhöz hasonlóan ezúttal egy mintaként kezeltük az ESS felmérés teljes adatbázisát (bővebben: Csepeli–Prazsák 2010a: 215–232).

⁹ A főkomponensen felvetett alacsony indexpontoszámokkal azok a megkérdezettek rendelkeznek, akiknek életében az altruizmus kevésbé fontos, míg magas indexpontoszámokkal azok rendelkeznek, akiknek fontos.

¹⁰ A magas indexpontoszámok az individualizmust, míg az alacsony indexpontoszámok az individualizmus hiányát jelentik.

¹¹ A konformizmus főkomponens magas indexpontoszámai a konformizmust, míg az alacsonyak a konformizmus hiányát jelentik.

¹² Akárcsak korábbi elemzésünkben, ezúttal is K-means klaszteranalízist használtunk (az egyes értékosztályok standardizált változataival számoltunk) (Csepeli–Prazsák 2010a: 206–208).